

יחסו החצוי של השר זבולון המר לתהליך השלום עם מצרים

אהרון קמפינסקי

תקציר

במאמר אבחן את יחסו של השר זבולון המר מהמפד"ל לתהליך השלום עם מצרים מביקור סאדאת בארץ בנובמבר 1977 ועד פינוי ימית באפריל 1982. אצביע על השינוי בעמדותיו המדיניות: בתקופת מהפכת הצעירים בשנות השישים והשבעים נקט המר קו אידיאולוגי ימני ברור, ששלל כל ויתור טריטוריאלי, ודווקא בממשלת בגין הימנית היה הסמן היוני המתון. אף שהוסיף לתמוך בעקרון ארץ ישראל השלמה ובבניית התנחלויות ביהודה ושומרון, תמך גם בהסכם השלום עם מצרים, למרות הסתייגותו מתכנית האוטונומיה שהוצעה בהסכם זה. המר היה הסמן המתון בממשלה גם בעת מלחמת לבנון, בהשוואה לשרי הליכוד. עמדתו לא נבעה מהזדהות מוחלטת עם עמדות השמאל הישראלי, אלא הייתה מורכבת, מסויגת ורוויית חששות. אמנם חששותיו לא גרמו לו לשנות את עמדתו העקרונית, התומכת בויתורים טריטוריאליים למען השלום, אך הם סללו את הדרך לחזרתו לעמדה הנצית בשנות התשעים, בתקופת הסכמי אוסלו.

מילות מפתח: אוטונומיה, הסכם אוסלו, הסכם קמפ דייוויד, התנחלויות, זבולון המר, חוזה השלום עם מצרים, מהפכת הצעירים, מלחמת לבנון, המפד"ל, פינוי ימית

מבוא

זבולון המר היה ממנהיגי הבולטים של המפלגה הדתית-לאומית, המפד"ל. משנת 1969 היה חבר כנסת ולאחר מכן היה שר הסעד, שר הדתות, שר החינוך וסגן ראש הממשלה עד פטירתו ב-1998. המר עשה כברת דרך ארוכה מאז היה פעיל במשמרת הצעירה של המפד"ל בראשית שנות השישים ועד עמדת המנהיגות שהגיע אליה בגיל צעיר יחסית.¹ אפשר לבחון היבטים רבים בדרכי מנהיגותו וחיבור אחד בוודאי לא יספיק לכך. במאמר זה אני מבקש לעסוק בהיבט מרכזי אחד שליווה את דרכו הציבורית של המר: יחסו לתהליך

1 שמואל המר, 'זבולון המר - ציוני דרך', בתוך: אשר כהן (עורך), *הציונות הדתית: עידן התמורות*, מוסד ביאליק, ירושלים 2004, עמ' 11-12.

השלום עם מצרים מביקור סאדאת בנובמבר 1977 עד פינוי ימית באפריל 1982 במסגרת יישום ההסכם.

מחקרים רבים עסקו בשינוי פניו של הציבור הדתי-לאומי מאז מלחמת ששת הימים. לאחריה החל ציבור זה להיות אקטיבי בתחום המדיני והביטחוני, פעל למען התיישבות בשטחי יהודה ושומרון, עזה והגולן, ומיצב את עצמו בזירה הפוליטית כמגור בעל עמדות ימניות.² לזבולון המר, שהנהיג את סיעת הצעירים במפלגה, היה תפקיד נכבד במגמה זו. ואולם בשנים מאוחרות יותר היה דימויו הציבורי מתון הרבה יותר ורבים רואים בו דווקא סמן יוני בציונות הדתית. במאמר זה אתחקה אחר תפיסותיו המדיניות והביטחוניות של המר בנוגע לתהליך השלום ואעמוד על התמורה בעמדותיו המדיניות ועל הסבריה האפשריים.

האם נכונה התפיסה שהפוליטיקאים הדתיים-לאומיים מצדדים תדיר בצד הימני של המפה הפוליטית ונוקטים עמדות נציות? לכאורה אפשר לזהות חיבור טבעי בין עמדות שמרניות-לאומיות לעמדות דתיות ועל כן החיבור בין הציונות הדתית למחנה הלאומי הימני הוא חיבור טבעי במציאות הפוליטית הישראלית. עם זאת, ההיסטוריה מלמדת שכמה מבני הדור הוותיק של מנהיגי המפלגות הדתיות הלאומיות (המזרחי והפועל המזרחי), ולאחר מכן של מנהיגי המפד"ל (בעיקר מנהיגי המפד"ל חיים משה שפירא), היו מזוהים עם הצד הפוליטי הימני המתון, לעומת מפלגת הבית היהודי בימינו, שהיא הסמן הנצי במערכת הפוליטית.³ לפיכך, חשוב לבחון את הזדהות הדור הוותיק של מנהיגי המפד"ל עם מגמות יוניות על רקע האפשרות הקואליציונית היחידה שהייתה באותם ימים: ברית עם תנועת העבודה. רק לאחר 1977 נעשתה האפשרות של קואליציה עם הליכוד אפשרות ריאלית.⁴ בתווך – בין העמדות היוניות של כמה ממנהיגי הדור הציוני הדתי הוותיק ובין העמדות הנציות של מנהיגי הדור הציוני הדתי בימינו – ניצבות העמדות המורכבות של זבולון המר, איש דור הביניים בציונות הדתית.

להלן אטען ואבסס שתי הנחות משלימות: הנחה אחת נוגעת לתמורה המדינית בעמדותיו של זבולון המר בזמן תהליך השלום עם מצרים. באותו זמן החל המר לנטות לכיוון היוני

2 למשל אליעזר דון-יחיא, בין שלום לשלמות הארץ: הציונות הדתית בהנהגת חיים משה שפירא והמאבק על ארץ ישראל 1936-1970, מכון בן-גוריון חקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר 2019; הנ"ל, 'מנהיגות ומדיניות בציונות הדתית – חיים משה שפירא, המפד"ל ומלחמת ששת הימים', בתוך: כהן (עורך), הציונות הדתית, עמ' 160-163; אבי שגיא ודב שוורץ, מריאליזם למשיחיות: הציונות הדתית ומלחמת ששת הימים, כרמל, ירושלים 2017.

3 תמר הרמן ואחרים, דתיים? לאומיים? המחנה הדתי-לאומי בישראל 2014, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים 2014; אשר כהן, "משהו חדש מתחיל": הבית היהודי בבחירות 2013 כמפלגת מחנה פתוחה', בתוך: מיכל שמיר (עורכת), הבחירות בישראל: 2013, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים 2015, עמ' 255-281.

4 דבורה הכהן, 'הברית ההיסטורית בין אידיאולוגיה לפוליטיקה', בתוך: אליעזר דון-יחיא (עורך), בין מסורות לחידוש – מחקרים ביהדות, ציונות ומדינת ישראל, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשס"ה, עמ' 295.

המתון מבחינה מדינית. הנחה אחרת נוגעת למורכבות עמדתו של המר, שאמנם הייתה יונית בהשוואה לעבר, אך נשארה מסויגת ורוויית חששות. אמנם חששותיו לא שינו את העמדה העקרונית של המר, שתמך בויתורים טריטוריאליים למען השלום, אך הם סללו את הדרך לחזרתו לעמדה הנציית בשנות התשעים, בתקופת הסכמי אוסלו.

בין מהפכת הצעירים במפד"ל למהפך 1977 – רקע היסטורי

באחד ממאמריו הבולטים על תולדות הציונות הדתית ציין דב שוורץ שאף שבקרב החוקרים שוררת תמימות דעים שהתמורות בדרכה של הציונות הדתית החלו במלחמת ששת הימים, לדעתו החל המהפך כבר עם פרוץ מהפכת הצעירים בתחילת שנות השישים.⁵ מהפכת הצעירים הוא השם שניתן לתהליכים פנימיים במפד"ל: חתירתם של צעירי המפלגה לשנות את דרכה במגוון תחומים – לאומיים, חברתיים ודתיים – כדי להתאים אותה לדור הצעיר הציוני הדתי.⁶

תהליכים בין-דוריים נפוצים בכל מפלגה בעלת שורשים. ואולם מהפכת הצעירים במפד"ל, שהחלה בתחילת שנות השישים והשיגה לבסוף את מטרותיה, היא מקרה בוחן מרתק בציונות הדתית בפרט ובפוליטיקה הישראלית בכלל. יש לכך כמה סיבות. ראשית, קריאת התיגר על הדור המייסד הייתה ברורה וחדה וניצלה את המנגנונים הדמוקרטיים במפלגה; מהפכת הצעירים לא הייתה מהלך חד-פעמי ממוקד, אלא לווה בגיבוש מנגנון משומן ומאורגן שחתר בשנות השישים להחלפת הדור הוותיק במפד"ל. שנית, בסופו של דבר נחלה המהפכה הצלחה – ב-1986 כבש זבולון המר את ראשות המפלגה. שלישי, למהפכת הצעירים היה ממד אידיאולוגי: תחילה עיסוק בשאלות דתיות (מעורבות בחקיקה דתית) ולאחר מכן חתירה למימוש רעיון ארץ ישראל השלמה.

בתקופה הראשונה (בשנים 1960-1967) ניסו הצעירים לפרוץ לזירה הפוליטית במפלגה, הציבו לה אתגרים אידיאולוגיים מחודשים ובעיקר קראו תיגר על ותיקי המפלגה. היעדים שהציבו לא היו בני מימוש באותה תקופה: למשל החזון האוטופי של השלטת 'משטר התורה' או נטישת הברית ההיסטורית עם תנועת העבודה.⁷ הצעירים לא ביקשו אפוא רק לקנות להם אחיזה פוליטית. חזונם היה גדול יותר, ומבחינות רבות אף נאיבי. הם ביקשו להחיל את הדת בפרהסיה הציבורית, מתוך קרבה רעיונית עמוקה לתפיסותיו של הרב

5 דב שוורץ, 'מראשית הצמיחה להגשמה', בתוך: כהן (עורך), **הציונות הדתית**, עמ' 118-119.

6 אליעזר דון-יחיא, 'יציבות ותמורות במפלגת מחנה: המפד"ל ומהפיכת הצעירים', **מדינה**, ממשל ויחסים בין לאומיים, 14 (1979), עמ' 25-52; יוני גארב, 'צעירי המפד"ל ושורשי הרעיוניים של גוש אמונים', בתוך: כהן (עורך), **הציונות הדתית**, עמ' 171-200.

7 משה אונא, **בדרכים נפרדות: המפלגות הדתיות בישראל – בחינת דרכן ערב הקמת המדינה ובכנסת הראשונה והשנייה**, יד שפירא, אלון שבות וגוש עציון 1983, עמ' 13; רפאל בן נתן, **בתנועה אחת: זכרונות, הגיגים ודברי תורה**, מורשת, תל אביב 1991, עמ' 202.

אברהם יצחק הכהן קוק ובנו הרב צבי יהודה קוק. הרעיון היה לממש את החזון הציוני הדתי המקורי בדבר השתלטות הדת על כל תחומי החיים.⁸

הניסיונות של צעירי המפד"ל לתור אחרי תפיסות עולם רלוונטיות זכו לרוח גבית של ממש ביוני 1967, בעקבות התוצאות המפתיעות של מלחמת ששת הימים. החזרה לשטחי יהודה ושומרון, עזה, סיני והגולן עוררה בקרב צעירי המפד"ל רצון עז להפוך את הרחבת המולדת למצע המרכזי והבולט של הציונות הדתית. במידה מסוימת יותר המצע החדש את העיסוק בהנחלת משפט התורה, מטרה שהייתה ממילא חסרת כל סיכוי. עתה נקרה בדרכה של הציונות הדתית מצע רעיוני אקטואלי, אופרטיבי ובעל משמעות אידיאולוגית רבה. כאן החלה התקופה השנייה בדרכם של צעירי המפד"ל.

במלחמת ששת הימים השתלבו היטב האינטרסים של ה'צעירים', בעלי האחיזה במנגנון המפלגתי, עם האינטרסים של ראשוני המתיישבים, בעלי החזון של ארץ ישראל השלמה. שתי המסגרות חברו יחד כדי לשנות את פניה של הציונות הדתית. עם פטירתו של חיים משה שפירא גברה השפעתם על דרכה של המפלגה – תהליך שהבשיל ב-1977, עם ניצחון הליכוד ופירוק הברית ההיסטורית עם תנועת העבודה. בזירה הפנימית התבטא תהליך זה בהדחתו של יצחק רפאל מרשימת המפלגה לכנסת.⁹

באחד ממאמריו ציין המר כי 'נהפכו לבבותיהם' של צעירי הציונות הדתית שחזרו מן המלחמה ב-1967. הם 'תמהו שלא חונכו מעולם בבתי הספר הדתיים לאהבת ארץ ישראל השלמה, להשתוקקות של ממש להחזרתה ולהכרתה לפרטיה: הר הבית, מערת המכפלה וכו'.¹⁰ אריה נאור ניתח את התחושות שביטא המר וטען כי הן מבטאות תסכול מהחינוך הדתי-לאומי, שהדיר את חזון ארץ ישראל השלמה והשלים במידה מסוימת עם חלוקת הארץ.¹¹

צעירי המפד"ל ובראשם המר נשבו בקסם 'הקץ המגולה', בהגדרתה של אניטה שפירא; שפירא ציינה כי הנוער הציוני הדתי של אותם ימים 'דחה את התפיסה שהציונות היא תנועה פוליטית בעלת מטרות מובחנות ורציונאליות, והציג אותה כשלב ראשון בדרך להגשמת התכנית האלוהית של גאולת עם ישראל'.¹²

כאן אפשר לזהות את ראשיתו של השינוי שחולל המר בדרכה של המפד"ל. עד אז נחשבה המפלגה הדתית לאומית תנועה יונית מובהקת. המר, ועמו סיעת הצעירים, החלו לגרום לשינוי מגמתה. מנהיג המפלגה שפירא התנגד להתארגנות הצעירים ואמר שהוא עצמו אינו נמנה עם הנצים או היונים אלא עם 'סיעת יוחנן בן-זכאי, שעשה את כל האפשר

8 דב שוורץ, מאחדות לריבוי: סיפורה של התודעה הציונית הדתית, מוסד ביאליק, ירושלים 2018, עמ' 171.

9 תיאור מפורט של השתלשלות האירועים מופיע אצל יצחק רפאל, לא זכיתי באור מן ההפקר, עידינים, ירושלים 1981, עמ' 450-458.

10 זבולון המר, 'ציפייה לתמורה', הציפה, 24.2.1969.

11 אריה נאור, ארץ ישראל השלמה: אמונה ומדיניות, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2001, עמ' 298-299.

12 אניטה שפירא, ככל עם ועם 1881-2000, מרכז שזר, ירושלים 2014, עמ' 293.

כדי לשמור על עמו'. אמירה זו חוללה סערה ובמהלך דיון נוקב במלחמה אף הגיעה לידי תגרת ידיים בין חברי המפלגה. בסופו של דבר הסכים שפירא להגיע לפשרה עם סיעת הצעירים וראשי המפלגה ניסחו החלטה מוסכמת: 'הזכות על הארץ המובטחת הינה דתית והיסטורית'. ואולם כל עוד שימש שפירא מנהיג המפד"ל לא עלה השינוי הדרמטי במפלגה אל פני השטח. רק כעבור כשלוש שנים – לאחר פטירתו של שפירא – יכלו הצעירים לקדם את הפיכתו של רעיון ארץ ישראל השלמה למצעה הרשמי של התנועה.¹³

בהקשר זה נשאלת השאלה אם הצעירים אכן הזדהו הזדהות עמוקה עם אידיאולוגיית ארץ ישראל השלמה וראו בה תפיסת עולם כוללת או שמא פשוט הושפעו מן ההתלהבות שאחרי מלחמת ששת הימים. ממקורות שונים עולה שבמציאות הפוליטית והחברתית שנוצרה היה רעיון ארץ ישראל השלמה אינטרס משותף של שני כוחות שונים באופיים. כוח אחד היה סיעת הצעירים במפד"ל בראשות המר, שחיפשה רעיון אידיאולוגי למימוש עצמתה הפוליטית במפלגה (רעיון 'היציאה מן הגטו' לא התרום די הצורך וגם הצעירים הבינו כי מימושו יהיה אטי). כוח אחר היה תנועת ההתיישבות ביהודה ושומרון ובעזה, שחפצה בפלטפורמה במסגרת פוליטית רבת-עוצמה. ראשי הצעירים סיפקו את התשתית הארגונית לעשייה בשטח – גם אם הזדהותם לא הייתה מלאה. בימים שאחרי שחרור שטחי יש"ע גם מי שלא היה איש ארץ ישראל השלמה לא יכול היה שלא להתלהב מן ההתרחשויות המדיניות והביטחוניות, שבראייה הדתית נשאו אף אופי נסי. ואולם מכאן ועד השתתפות פעילה במימוש רעיון ארץ ישראל השלמה הייתה הדרך ארוכה.

פטירתו של שפירא ב-1970 מחד גיסא, והתחזקות כוחם של הצעירים מאידך גיסא, הביאו לידי שינוי דרמטי בדרכה המדינית של המפד"ל ואט-אט נעשה אופייה ימני יותר.¹⁴ המר, שמעמדו הפוליטי היה איתן, פעל כבר בתחילת שנות השבעים למען ההתיישבות ביהודה ושומרון. 'כדי לחזק את אמינות עמדתנו, עלינו להוכיח זאת בשטחים. עלינו ליצור עובדות חשובות ביהודה ושומרון', הצהיר. ועוד הוסיף ואמר: 'חשוב לחזק את קריית ארבע שבחברון ולהרחיבה וכן להקים התנחלויות נוספות בגדה, בבקעה וגם ברצועה, ולהעניק להן את מלוא העזרה'.¹⁵ מתוקף עמדתו זו פעל המר למען היישוב היהודי שהוקם בחברון. באחד הדיונים בכנסת בנושא אכלוס היישוב היהודי בחברון התלונן שהממשלה אינה תומכת במתיישבים וטען מעל דוכן הכנסת כי 'אלפים בוודאי יצטרפו אז לאחת המשימות הלאומיות העיקריות של תקופתנו: ההתנחלות ברחבי ארץ ישראל'.¹⁶

13 דון-יחיא, 'מנהיגות ומדיניות בציונות הדתית'.

14 שם.

15 דברי הכנסת, 62, 26.10.1971, עמ' 22.

16 שם, 9.2.1972, עמ' 1322. לתיאור מפורט של הזיקה בין צעירי המפד"ל לגוש אמונים ראו: גרשון שפט, גוש אמונים: הסיפור מאחורי הקלעים, ספריית בית אל, בית אל 1995, עמ' 14-24; חגי הוברמן, כנגד כל הסיכויים: 40 שנות התיישבות ביהודה ושומרון בנימין והביקעה, תשכ"ז-תשס"ז, ספריית נצרים, אריאל 2008, עמ' 73-74.

בקיץ 1974, כשהייתה המפד"ל באופוזיציה (לזמן מוגבל), החלו אנשי גוש אמונים לפעול בשומרון, באזור תחנת הרכבת ההיסטורית בסבסטיה. המהלך לא הצליח והמתיישבים נאלצו להתפנות בהוראת הממשלה. המר, שהיה אז איש אופוזיציה חדש ועל כן משוחרר מכבלי הממשלה, תקף את המערך במילים חריפות על אי-תמיכה במתיישבים. 'איני יכול עוד לישון כשאני חושב שכך קרה לתנועת העבודה, שזוהי מנהיגות העתיד שלה. כל כך לא אוהבת יהודים, כל כך תלושה משורשיות, כל כך לא רגישה ולא מבינה לרגשות אמיתיים ונכונים', הטיח המר בממשלה.¹⁷

אירועי סבסטיה הם קו פרשת מים בחייו הפוליטיים של המר. בתחילת הדרך ראה עצמו המר חלק בלתי נפרד ממאבקה של תנועת גוש אמונים. גם אם לא הוביל את המאבקים, הוא היה שותף פעיל בהם. ואולם ב־1975 מונה לראשונה לתפקיד שר – מיכאל חזני נפטר במפתיע והמר תפס את מקומו בתפקיד שר הסעד. בתפקיד זה החל המר לנקוט קו ממלכתי יותר וכאן אפשר לזהות את ניצני ההתמתנות המדינית שלו.

בתחילת כהונתו פנה המר לראש לשכתו, זבולון אורלב, והטיל עליו משימה מהפכנית, שאולי מבשרת את המהפך בעמדותיו בשנים הקרובות: להקים 'גוש אמונים חברתי'. המשמעות הייתה ברורה: בה בעת עם העשייה בתחום המדיני בענייני יהודה ושומרון יש לפעול גם במישור החברתי. המסגרת של משרד הסעד הייתה נוחה להמר באותם ימים והוא ניצל אותה כדי למצב את עצמו גם בתחום החברתי – בד בבד עם זיהויו כשר צעיר שנישא על כפי ההתיישבות המתחדשת ביש"ע ועל רקע מהפכת גוש אמונים המקורי. המר רצה תנועה המונית התנדבותית שתתמודד עם סוגיות חברתיות בוערות מתוך אמונה שזו דרכה של מורשת ישראל. בנקודה זו אפשר לראות גם כיצד החל המר לשנות את השקפתו ולהטות את הגה תפיסתו האידיאולוגית לאפיקים אחרים מלבד האפיקים המדיניים והביטחוניים.¹⁸ עם זאת, המר שר הסעד לא זנח את העיסוק בתחום המדיני והיה הסמן הימני בממשלת רבין. הוא פעל בממשלה למען סיפוח גוש עציון, קריית ארבע ולטרון והחלת החוק הישראלי על מקומות אלו בתגובה להחלטת האו"ם להשוות בין ציונות לגזענות (הצעתו לא התקבלה בממשלה).¹⁹ כמו כן יצא המר נגד מדיניות ראש הממשלה רבין, שהתנגד להרחבת ההתיישבות ביהודה ושומרון, וטען שעייכוב הבנייה ביהודה ושומרון מעורר תסכול בקרב הגרעינים המעוניינים להתיישב באזורים אלו.²⁰ כשהחליטה הממשלה לפנות את מתנחלי סבסטיה הרגיש המר מחויבות לבלום את הפינוי הצפוי – אך ללא הועיל.²¹ כדי לחזק

17 דברי הכנסת, 71, 31.7.1974, עמ' 2544.

18 יהודה עזריאלי, דור הכיפות הסרוגות: המהפכה הפוליטית של הצעירים במפד"ל, אביבים [תל אביב] 1990, עמ' 154-155.

19 אברהם תירוש, 'המר קורא לספח את גוש עציון, קריית ארבע ואזורי לטרון וקלקיליה', מעריב, 14.11.1975.

20 סופר דבר, 'רבין להמר: לא תורשה חריגה ממדיניות ההתיישבות', דבר, 1.12.1975.

21 יוסף וקסמן ומ' שמריהו, 'מתנחלי אלון מורה יגורשו ככל הנראה כבר ביום א"', מעריב, 5.12.1975; דני רובינשטיין, 'מחלוקת בממשלה על הפשרה בסבסטיה', דבר, 9.12.1975.

את ההתיישבות ביהודה ושומרון פעל המר כדי שהממשלה תכיר רשמית ביישוב קדום שבשומרון, ואף איים בהתפטרות אם הוא יפונה.²² עוד קבל על כך שהממשלה אינה עושה די הצורך נגד ישראלים הנפגשים עם נציגי אש"ף.²³

התקופה השלישית של מהפכת הצעירים החלה ב־1977, עם ניצחון הליכוד בבחירות לכנסת התשיעית. משה אונא, מנהיג הקיבוץ הדתי ומי שייצג את הקו האידיאולוגי הליברלי בציונות הדתית, רואה במלחמת ששת הימים – שהתרחשה עשור לפני המהפך – נקודת ציון חשובה. תוצאות המלחמה הן שעודדו את צעירי המפד"ל לדרוש מהמפלגה לזנוח את הברית ההיסטורית עם תנועת העבודה ולחבור לליכוד. לדידו של אונא

תפיסת הצעירים את הציונות הדתית דמתה יותר לתפיסה ששלטה בה לפני פריצת הדרך של הפועל המזרחי. ההתקרבות למפלגות הימין הייתה הביטוי הפוליטי הבלתי נמנע לשינוי מגמה זה. אצל הפארטנר החדש מצאו התחשבות רבה יותר, יחסי שותפות וסיפוק האינטרסים שלא היו קיימים בקואליציה הקודמת. לכך התקשרה ההתעוררות המשיחית שבאה בעקבות מלחמת ששת הימים. היא גרפה חוגים רחבים במפד"ל, וסיפקה נימוקים נוספים לפסילת השמאל הפוליטי.²⁴

ואולם למרבה הפרדוקס, דווקא הקואליציה הימנית החדשה היא שמזוהה עם תקופת ההתמתנות של חוגי הצעירים במפד"ל ומסמלת אותה. הדבר בא לידי ביטוי בכמה אירועים פוליטיים ומדיניים, שהבולט בהם הוא תהליך השלום עם מצרים.

בין אופוריה לחשש – יחסו של המר לביקור סאדאת

בממשלת בגין מונה זבולון המר לשר החינוך. במינויו של המר נוצרו שני תקדימים: הוא היה שר החינוך הדתי הראשון בתולדות המדינה, וכן שר החינוך הראשון שלא השתייך

22 אברהם תירוש, 'השר המר מנסה לשכנע את רבין להכיר רשמית בקדום', מעריב, 3.3.1976; הנ"ל, 'קו "קדום" חוצה את המפלגות', שם, 30.4.1976.

23 דניאל בלוח, 'הממשלה רגשה אך לא הכריעה בסוגיית הפגישות עם נציגי אש"ף', דבר, 8.11.1976.

24 אונא, *בדרכים נפרדות*, עמ' 13. חשוב לציין שהמהפך הפוליטי והקמת ממשלת ימין דתיים בישרו גם על שלב חדש בהתפתחותה של 'הדת האזרחית' בישראל. בשנות השבעים החלה להתפתח 'גישת הפירוש מחדש': העילית הפוליטית ראתה בחיוב קרבה בין הדת האזרחית למסורת. היא נתנה הכשר דתי ומסורתי לערכיה ולמטרותיה של המדינה המודרנית. שני אירועים היסטוריים חזיקו תופעה זו במדינת ישראל: מלחמת ששת הימים ביוני 1967 ועליית הליכוד לשלטון כעבור עשור. שורשי התופעה ניכרו כבר עם ההכרה בורם הדתי בחינוך בתחילת שנות החמישים. להרחבה: Eliezer Don-Yehiyah and Charles S. Liebman, *Civil Religion in Israel: Traditional Judaism and Political Culture in the Jewish State*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1983; אליעזר דון-יחיא וישעיהו ליבמן, 'הדילמה של תרבות מסורתית במדינה מודרנית: תמורות והתפתחויות', *מגמות – רבעון למדעי ההתנהגות*, כח, 4 (תשמ"ד), עמ' 461-484.

למפלגת השלטון. תחום החינוך היה חשוב מאז ומתמיד לציונות הדתית ועל כן ההישג של המפד"ל היה רב-משמעות; ובעוד המר מתחיל להתאקלם במשרד החינוך מצאה עצמה מדינת ישראל באחד הרגעים הדרמטיים בתולדותיה. נשיא מצרים אנואר סאדאת הכריז כי למען השלום יהיה מוכן להגיע אפילו עד ירושלים.

ב־19 בנובמבר 1977 נחת סאדאת בישראל והתקבל בארץ באהדה רבה, על אף הידיעה הברורה שלשיחות עם מצרים עלול להיות מחיר כואב – נסיגה מחצי האי סיני ואולי אף פינוי חבל ימית. בישיבת סיעת המפד"ל לאחר ביקור סאדאת ניכרה תחושה של התרוממת רוח לצד חשש מהבאות. את הדעות שנשמעו בסיעה אפשר לחלק לשלושה סוגים והן יחזרו על עצמן גם בהמשך התהליך המדיני עם מצרים: חברי הסיעה הוותיקים, ובראשם מנהיג המפלגה יוסף בורג, נקטו מלכתחילה עמדות מתונות בתחום המדיני, כפי שנקט בזמנו שפירא. ביקור סאדאת לא היה בעיניהם משבר אידיאולוגי והזדהותם עם פשרות מדיניות הייתה ברורה מאליה; דעה אחרת הייתה של חברי הכנסת בעלי ההשקפה הימנית, ובראשם הרב חיים דרוקמן. הם התנגדו נחרצות לכל פשרה מדינית וביקור סאדאת היה בעבורם תמרור אזהרה באשר להתפתחויות העתידיות במעמד השטחים. הם השמיעו טענות כנגד ראשי המפד"ל, שנותנים יד למהלכים מדיניים מרחיקי לכת. בין שתי הדעות המנוגדות הללו עמד המר, שביטא עמדת ביניים מורכבת באשר לאירועים המדיניים ונדרש לחששות. בדברים שאמר ניכר השינוי האידיאולוגי שהחל אצלו:

בעיניי מה שקרה זה דבר גדול, תוך כדי אי־ודאות למה זה מוביל [...] לא צריך לנפנף על עמדות של העבר [...] יהיה למפד"ל משקל יותר מאשר היה לה בממשלות אחרות ותהיה לה השפעה גדולה. אני מאמין לבגין לא פחות מסאדאת, ואפילו יותר. אני סומך עליו. ואני רוצה שהסיעה תאמין לנו, ולא תזרז אותנו. ומי שלא יאמין בנו יביע בנו אי־אמון. אם רוצים שלום – תן אמון בנו. ותן אפשרות לנהל. לא צריך לקבל היסטריה משום צד.²⁵

ואולם האופוריה מביקור סאדאת החלה להיסדק זמן לא רב לאחר המאורע ההיסטורי. חודש אחד בלבד לאחר הביקור כבר זיהה המר את מגמת פניה של הממשלה: 'יש בעיה קשה של השלום והמחיר שלו. כל אחד עושה את הגבול', אמר בישיבת הסיעה.²⁶ השיחות בין ישראל למצרים ידעו עליות ומורדות ונראה היה כי הסכם שלום רחוק מהשגה. משום כך עדיין האמין המר שיהיה אפשר להשאיר בידי ישראל את פתחת רפיח: 'הממשלה רואה בפתחת רפיח כחגורה של ביטחון ישראל'. הוא דיווח בישיבת סיעת המפד"ל כי עדיין אין הבנה עם המצרים בנושא זה.²⁷

במארס 1978, לאחר שחלה התקדמות בשיחות עם המצרים והמחיר שתצטרך ישראל לשלם בעבור ההסכם החל להתברר, ביטא המר פסימיות: 'השיחות מתקדמות והכיוון

25 פרטוקול סיעת המפד"ל, 28.11.1977, ארכיון הציונות הדתית (להלן: אצ"ד), סמ"פ/24.

26 שם, 28.12.1977.

27 שם, 9.1.1978.

ברור [...] לא רואה מאין יבוא העזר [...] רוצים לא לאבד את התקווה [...] מתוך שגם הצד השני רוצה בשלום.²⁸ בפגישה עם מתיישבי יהודה, שומרון ועזה הגיב לדרישתם להרחיב את ההתיישבות בשטחים אלו דווקא על רקע ההתקדמות בשיחות המדיניות. הוא אמר כי אמנם יש תוכנית התיישבות רחבה, אך הבחין בין הרחבה של יישובים קיימים, כאן 'צריך לעזור ולעבוד בכל כוחותינו ויש לנו השפעה', ובין הקמת יישובים חדשים, שאינה אפשרית בשלב זה.²⁹ הבחנה זו – בין סוגים שונים של התיישבות – תעמוד במוקד תפיסתו של המר גם בשנים העוקבות.

תהליך השלום עם מצרים החל להשפיע על האידיאולוגיה שהחזיק בה כשעמד בראש צעירי המפד"ל וסדקים ראשונים נבעו בתפיסה המשיחית הבלתי מתפשרת שלו בסוגיית הוויתורים המדיניים. בטקס פרס ישראל במוצאי יום העצמאות נהוג ששר החינוך נושא דברים מתוקף אחריותו על הענקת הפרסים. יום העצמאות תשל"ח (1978) היה ההזדמנות הראשונה של המר כשר חינוך לפרוש את משנתו לפני המשתתפים ואזרחי המדינה כולה. המר בחר לפתוח את נאומו 'באנקדוטה הידועה, הבלתי משיחית בעליל, על תקיעות שופר שהיו נשמעות לילה לילה מהר הזיתים וחשבו שהנה בשורה על בוא המשיח; שאלו את העולה החדש של אז, לפני כ-230 שנה, רבי מנחם מנדל מוויטבסק; ניגש זה לחלון, הביט כה וכה ואמר: לא, לא נשתנה דבר בעולם.'³⁰ נאום זה, שחיבר שלמה רוזנר, כותב הנאומים של השר המר, קלע היטב להשקפת עולמו המתחדשת של שר החינוך החדש, שבאותם ימים עוד נתפס בעיני רבים כחלק ממחנה ארץ ישראל השלמה ועתה החל להביע עמדות פחות משיחיות ויותר ריאליות.

בחודש יוני 1978 עדיין לא היה ברור מה יהיה גורל השיחות עם המצרים, והמר חשש שהמפד"ל אינה פעילה דיה בהובלת העניינים המדיניים ויש סכנה שהאינטרסים האידיאולוגיים של הציונות הדתית ייפגעו. 'האמת שהמשקל שלנו מאד מכריע', ניתח המר באוזני חבריו לסיעה את המצב המדיני. 'אבל ככל שנהיה יחד סביב איזו תוכנית – נהיה מוכנים להטיל את משקלנו, וככל שנהיה נכונים להציע תוכנית משלנו [...] בואו נשקיע כוח. הנושא בנפשנו!!'³¹ מדבריו של המר עולה בבירור חששו כי דווקא המחלוקת הפנימית במפד"ל היא עקב אכילס במציאות הפוליטית שנוצרה – ועלולה להביא לתוצאות הפוכות מאלו שהייתה המפלגה רוצה. המר היה סבור שעדיף להגיע למכנה משותף מפלגתי מוסכם, ומתוך עמדה מאוחדת זו להשפיע על המהלכים המדיניים, ולא להיות פסיביים. אנשי גוש אמונים התנגדו למהלכי הממשלה ולתמיכה המסתמנת של המפד"ל בהם והביעו את מחאתם בדבר הכיוון המדיני המפתיע של הממשלה ואזלת היד של המפד"ל בנושא פיתוח ההתיישבות ביהודה ושומרון. בפגישה של נציגי גוש אמונים עם סיעת המפד"ל הטיח גרשון שפט, לימים ח"כ מטעם התחיה, דברים קשים בחברי הכנסת של הסיעה:

28 שם, 6.3.1978.

29 שם, 13.3.1978.

30 שלמה רוזנר, 'אוונגרד? ימים יגידו', הארץ, 7.6.2004.

31 פרוטוקול סיעת המפד"ל, 19.6.1978, אצ"ד, סמ"פ/24.ג.

יחסו החצוי של השר זבולון המר לתהליך השלום עם מצרים

יש לנו הרושם שהמפד"ל ירדה מהנושא ועוסקת בדברים חשובים נוספים. בנושא הזה היא לא אותו כוח כפי שהייתה והבטיחה לחבריה. וזה מביא למחשבות קשות מאוד. חברים אומרים שאין מי שעוזר לנו בעניין [...] רוצים להעמיד אתכם על חומרת העניין.

המר האזין לטענות שהשמיעו חבריו בגוש אמונים והבין את אכזבתם מפעילותה של המפד"ל בכלל ומפעילותו שלו בפרט. הוא הבטיח אפוא לבדוק מה עוד אפשר לעשות בממשלה כדי לחזק את ההתיישבות.³²

בין אופטימיות לפסימיות – עמדת המר בנוגע להסכמי קמפ דייוויד

מהלכי הממשלה בתחום המדיני, שהחלו עם ביקור סאדאת, כבר לא היו ניתנים לעצירה, והשיחות עם המצרים התקדמו בקצב מהיר יחסית. נשיא ארצות הברית ג'ימי קרטר חתר לפריצת דרך מדינית, ובספטמבר 1978 – כשנה לאחר ביקור סאדאת – יזם ועידה אינטנסיבית בקמפ דייוויד בהשתתפות שלושת המנהיגים ושריהם הבכירים בניסיון להגיע להסכם. בספטמבר 1978 הושג הסכם מסגרת ובו הסכמה עקרונית על תכנית אוטונומיה לפלסטינים ביהודה ושומרון, החזרת כל סיני ופינוי חבל ימית.

זה היה הווייתו המשמעותי ביותר שבגין נאלץ להסכים לו והוא התנה את קבלת ההסכם בהצבעה של הכנסת. המפד"ל מצאה עצמה אפוא בין הפטיש לסדן. מחד גיסא, היא הייתה גורם מרכזי בממשלה אוהדת, מוצלחת מבחינתה; מאידך גיסא, ממשלה זו עמדה לקבל החלטה דרמטית לפנות יישובים – דבר הנוגד את האינטרסים הלאומיים והדתיים המפורשים של הנהגת המפד"ל; קל וחומר על רקע מהפכת הצעירים במפלגה, שהתבססה בין השאר על מתיישבי יהודה, שומרון ועזה וכוחם הרב של מנהיגי ההתיישבות.

אמנם הממשלה אישרה את ההסכם, והמר נמנה עם התומכים בו,³³ אבל ההחלטה על פינוי היישובים הועברה להכרעת הכנסת. בהצבעה שנערכה במליאת הכנסת הוא החליט להימנע (כפי שנהגו גם חברי הכנסת יהודה בן מאיר, שרה שטרן-קטן ופנחס שינמן).³⁴ המר ובורג הובילו קו מתון: המפד"ל נשארה בקואליציה גם לאחר חתימת ההסכם. אמנם הוצע לקיים משאל עם או בחירות טרם החתימה על ההסכם,³⁵ אך ההצעה נגזזה. המר ביטא עמדה מורכבת בסוגיית השלום ואמר:

32 שם, 3.7.1978.

33 דניאל בלוך, 'משקיפים: צפוי רוב בממשלה ובכנסת לאישור ההסכמים', דבר, 19.9.1978.

34 יונה כהן, המפד"ל: עמדה, עמידה ומעמד, המפלגה הדתית לאומית, תל אביב 1980, עמ' 16. שלא כמו המר – בורג, ורהפטיג, אבוחצירא, מלמד וגלס תמכו בהסכם, ואילו הרב דרוקמן, אבטבי ורובין התנגדו לו.

35 אברהם תירוש, 'זבולון המר: יש לשאול את העם לפני חתימת ההסכם', מעריב, 10.11.1978.

אני האמנתי בשלום אבל לא בשלום עכשיו [...] דגלתי בסיכוי, התעקשתי על עקרונות, שלא לסגור את הדלת, שפתחה סדקים להסכמים היסטוריים. הטראומה של פינוי ימית הסעירה את רגשותיהם של רבים מכל המחנות, ולא רק בקרב המפונים, הסובלים בגופם ובנפשם. אבל לא קיבלתי את הסיסמה שאם ימית תיפול גם ירושלים תיפול, כפי שהכריזו אנשים בגוש אמונים. החזון המשיחי לא יכול לעבור רק דרך שלילת השלום.³⁶

דברים אלו של המר ממחישים אולי יותר מכול את השינוי האידיאולוגי שעבר עליו מאז היה בשר משרשו של גוש אמונים ועד שהשלים עם פינוי ימית. עם זאת, המר הוביל קו תקיף במה שנוגע לזיקה שבין ההסכם עם מצרים לתכנית האוטונומיה ושאלת עתיד יהודה ושומרון. הוא וכמה שרים אחרים היו אופוזיציה תקיפה לבגין ודרשו לעבות את ההתנחלויות ביהודה ושומרון דווקא על רקע השיחות עם המצרים.³⁷

בנובמבר 1978, כחודש לאחר החתימה על הסכמי קמפ דייוויד, החל להתברר כאמור מחיר השלום. אמנם חוזה השלום טרם נחתם, אך הסכם המסגרת שנחתם בקמפ דייוויד לא הניח מקום לספק באשר למשמעות המדינית שלו. לא רק במה שנוגע לסיני, אלא גם במה שנוגע ליהודה, שומרון ועזה ולהצעה להקים מנהל עצמי (אוטונומיה) בשטחים אלו. בסיעת המפד"ל נחלקו הדעות בשאלה כיצד צריכה המפד"ל להצביע בנושא חוזה השלום המלא בין ישראל למצרים. ח"כ הרב דרוקמן סבר שיש להתנגד נחרצות להסכם בגלל הוויתורים הטריטוריאליים הכרוכים בו; ח"כ זרח ורהפטיג, לעומת זאת, סבר שיש לתמוך בהסכם למרות המחיר שתצטרך ישראל לשלם; ואילו השר המר סבר שיש לתמוך בו על תנאי: לתמוך בהסכם השלום על אף הוויתור על סיני, אך לא להתחייב לתמוך באוטונומיה ביהודה ושומרון, שהייתה חלק אינטגרלי מההסכם הצפוי. דעתו של המר היא שהתקבלה לבסוף בסיעה, מפני שהייתה הריאלית ביותר, ואף ענתה על הצורך לתמוך בהסכם שזכה לפופולריות בציבור – אך עם זאת הביעה הסתייגות מאותם חלקים בהסכם שפגעו על פי תפיסתם בהתיישבות ביהודה ושומרון.³⁸

ואולם גם המר לא היה שלם עם המצב המדיני שאליו נקלעה הממשלה. על רקע ההתקדמות בשיחות עם מצרים ביטא המר פסימיות באשר לברית הפוליטית של המפד"ל עם הליכוד, תחושה שתחזור על עצמה גם בהמשך הקדנציה: 'היו אולי למפד"ל ציפיות גבוהות מדי מן המהפך הפוליטי', ציין המר. 'יש תחושה שזה לא בדיוק מה שחשבנו שיהיה ויש 'קירור' מסוים'. הוא אף הגדיל לומר כי 'בסוף הקדנציה ייקבע אם הברית שנעשתה תהיה תקפה לשנים נוספות'.³⁹ העמדה הפסימית של המר כלפי הברית הפוליטית עם הליכוד תחזור על עצמה גם בשנים הבאות, ואכזבתו מיחסו של הליכוד לציונות הדתית ולעמדותיה לא תיפסק גם לאחר חתימת ההסכם עם מצרים. ולמרות כל זאת גם המר הבין

36 עזריאלי, דור הכיפות הסרוגות, עמ' 68.

37 אברהם תירוש, 'שרון', לנדאו, המר ומודעי יצרו אופוזיציה בממשלה', מעריב, 20.10.1978.

38 פרוטוקול סיעת המפד"ל, 19.11.1978, אצ"ד, סמ"פ/24ב.

39 'המר: אי אפשר לנבא היום אם הממשלה תסיים את הקדנציה', מעריב, 24.12.1978.

כי בכל מה שקשור לתחום המדיני, האפשרות של ממשלת שמאל לא תהיה אפקטיבית יותר בעבור הציונות הדתית. משום כך, דווקא בעניינים מדיניים העדיף המר ליישר קו עם עמדת בגין גם כשהשיחות עם המצרים התקדמו התקדמות ניכרת.

בין סיני ליהודה ושומרון – עמדת המר בנוגע לחתימת חוזה השלום

במארכ 1979 נסע בגין לארצות הברית עם שריו הבכירים, משה דיין ועזר ויצמן, לחתום על הסכם השלום עם מצרים. הוא מינה את המר לממלא מקום ראש הממשלה בתקופת היעדרותו מהארץ. המר לא ניצל את מעמדו החדש ושמר על פרופיל נמוך. כפי שתיאר דב גולדשטיין במעריב: 'לא שומרי ראש, לא העתיק מושבו ללשכת ראש הממשלה, לא פיזר סמכות יזמנית'.⁴⁰ בתפקיד זה ישב המר בראש ישיבות הממשלה, ועל דעת השרים אף סיכם את נוסח מזכר ההבנה עם ממשלת ארצות הברית ואת סעיפיו האחרונים של הסכם השלום לפי דיווחים שקיבל מראש הממשלה בגין בעודו בארצות הברית.⁴¹ במפלגה התפארו במשימה זו שהוטלה על המר, ויונה כהן, עיתונאי הצופה, כתב כי השרים 'הודו למר על הצורה הנאה שבה ניהל את הישיבה הממושכת, שעסקה בנושאים מגוונים לרבות בעיות ביטחון שוטף, כלכלה ויחסי עבודה'.⁴²

כשהגיעה שעת חתימת ההסכם במארכ 1979 סיכם המר את עמדות המפד"ל בענייניו: 'חלק ניכר מהחברים בעד לעשות הסכם עם מצרים, אבל בעד מותנה [...] ובנושא יו"ש אנחנו מודיעים מראש מחשבותינו על דעת מה נסכים להסכם'. המר הסביר את עמדתו המורכבת ובתוך כך הביע את חששו מפגיעה בהסכם השלום: 'אין לנו עניין לפגוע בשלום, אין לנו עניין לפגוע במתן סיכוי לשלום עם מצרים [...] חזקה על המפד"ל שאם תאמר שהיא רוצה את שני הדברים כאחד – החוזה והסכרת האוטונומיה – היא תשיג אותם'.⁴³ המר היה כאמור מן התומכים בהסכם השלום, אבל המשיך להפריד בין הוויתור על סיני, שהסכים לו, לווייתורים אפשריים ביהודה ושומרון, שהתנגד להם. את דעתו זו הביע גם מעל דפי העיתונים: 'המאבק על יהודה, שומרון ועזה – זו הבעיה, וזהו המבחן הגדול של כולנו', הבהיר המר. 'נהיה זקוקים לכל מסירות הנפש, לכל הדבקות בעקרונות, לכל התבונה, לכל להט החיים שלנו כדי לא להפסיד את השלום עם מצרים, היקר לנו כל כך, ואף לא לאבד את ארץ ישראל ואת ביטחוננו'.⁴⁴ הבחנה זו עמדה בבסיס עמדתו המורכבת

40 דב גולדשטיין, 'ראיון השבוע עם זבולון המר מ"מ ראש הממשלה', שם, 30.3.1979.

41 יוסף וקסמן, 'הממשלה המצומצמת החליטה: לא יהיו מחוות חד-צדדיות', שם, 26.3.1979; יוסף וקסמן, 'מ"מ ראש הממשלה (המר): לא הסכמנו לשחרר אסירים', שם, 29.3.1979.

42 יונה כהן, 'המפד"ל – עמדה, עמידה ומעמד', המפלגה הדתית לאומית, הסדרות הפועל המזרחי, האגף לתרבות והסברה, תל אביב 1980, עמ' 14.

43 פרוטוקול סיעת המפד"ל, 15.3.1979, אצ"ד, סמ"פ/א.24.

44 גולדשטיין, 'ראיון השבוע עם זבולון המר מ"מ ראש הממשלה'.

של המר, שלא הסתיר את שמחתו על הסכם השלום עם מצרים, אך הוא לא זנח את תמיכתו בהמשך האחיזה בשאר שטחי הארץ. כשנחתם הסכם השלום שלח שר החינוך המר איגרת לתלמידים ולמחנכים בבתי הספר. באיגרת זו אפשר לזהות בבירור את הדילמה המורכבת של המר אשר להסכם ולמשמעותו:

השלום שחתמנו עליו אינו עדיין שלום נבואי. עוד לא מכתתים חרבות לאתים וחניתות למזמרות. הוא אפילו אינו עדיין כמו זה שבין ארצות אירופה. הוא שלום מדיני-צבאי, שעדיין יש לעמול הרבה כדי שלא יהיה רק בין מדינאים וצבאות אלא בין עמים, חברות ואנשים, שעדיין יש להעמיקו ולטפחו כדי שיהיה יציב וקבוע, ומעוגן עמוק עמוק ברקמות חיינו וחיי שכננו. עדיין נכונים לנו מערכה קשה ומו"מ גורלי בעתידם של יהודה, שומרון ועזה. גם על ירושלים תהיה מערכה כבדה [...]. אך כבר עתה חשוב שנדע שהשלום הוא אתגר שיש להתמודד עמו. כפי שעד כה התחנכנו כחברה במצור ובין מלחמות, כך עלינו להיערך לו מבחינתו הערכית, היהודית והחברתית-אנושית.⁴⁵

חתימת ההסכם עם מצרים הייתה נקודת השיא של ממשלת בגין. מכאן ואילך התפוגגה האופוריה ושוב תהה המפד"ל אם הברית עם הליכוד אכן השיגה את יעדה. נפוצו שמועות על שיחות חשאיות של המר ובורג עם שמעון פרס – אם לצורך הקמת ממשלת אחדות ואם אפילו לצורך החלפת הקואליציה הנוכחית בראשות בגין. שני הצדדים לא הכחישו את קיומן של השיחות, אך פרס הודיע כי לא ייתן יד לתמיכה של המערך בממשלת הליכוד.⁴⁶ החלופה הישנה של חידוש הברית עם המערך עמדה כל העת לנגד עיניו של המר והוא לא היסס להציבה כאפשרות פוליטית ריאליסטית בעתיד. נראה כי לאחר ההתלהבות הראשונית מהשותפות עם הליכוד באה ההתפכחות, והמר לא רצה שייוצר הרושם שהמפד"ל ילך עם הליכוד בכל תנאי.⁴⁷

בין אוטונומיה להתנחלויות – השבר האידיאולוגי לאחר חתימת חוזה השלום

במפד"ל יצר הסכם השלום עם מצרים שבר אידיאולוגי של ממש. ולא זו בלבד אלא שההרגשה הפנימית במפלגה הייתה שאין היא מצליחה לממש מטרות רבות שלשמן היא נבחרה – הן בתחום ההתנחלויות הן בתחומים החברתיים. עם זאת, המר הצהיר בריאיון **למעריב** שאין זה הזמן לפרק את הממשלה בנימוק שלפרישה כזאת יכולות להיות השלכות שליליות על שלטונו של המחנה הלאומי:

45 'עצרות שלום לאחר החתימה', דבר, 27.3.1979.

46 משה מייזלס, 'המפד"ל תתן לקיסר אשר לקיסר...', מעריב, 10.8.1979.

47 דניאל בלוק, 'תרמית חדשה למפד"ל', דבר, 10.1.1979.

אני לא אומר נואש מן הממשלה הזאת, למרות כל הקשיים. אם חלילה יתברר שלאחר שלוש שנה של שלטון מפלגות המערך שממשלה זו אינה יכולה לפעול ועליה להתפרק – המשמעות היא שאין תחליף למפלגת העבודה ואנו נידונים לעוד שלוש שנות שלטון שלה. זהו גורם שלילי מאוד. אם המשטר הדמוקרטי-פרלמנטרי אינו מאפשר חילופי שלטון ואין שכר ועונש למנהיגות או לחוסר מנהיגות זה גורם לניוון, להשחתת מידות ולאובדן האמונה במשטר הדמוקרטי.⁴⁸

באותו ריאיון הצהיר המר מפורשות שהוא מעדיף ממשלת אחדות, אך המערך אינו מעוניין להצטרף לממשלה. נטייתו להעדיף ממשלת אחדות מממשלה צרה ניכרת גם בצמתים פוליטיים רבים שהמר עמד בהם בעתיד ואולם לא תמיד אפשרה המציאות הפוליטית פתרון כזה. ממשלת בגין עמדה במחצית השנייה של כהונתה לפני משימה מורכבת: המשך שיחות האוטונומיה שהתחייבה עליהן בהסכם השלום. בשלב זה ניעור בלבו של המר חשש כי שיחות האוטונומיה יובילו לנסיגה משטחי יהודה ושומרון. אף שתמך כאמור בהסכם עם מצרים, הביע הסתייגות בעניין האוטונומיה, בייחוד כשתחילה היה נדמה כי שר החוץ משה דיין הוא שיעמוד בראש שיחות האוטונומיה, וכפי שקרה בהסכם עם מצרים ייעשו ויתורים נרחבים. המר תבע כי 'אדמות מדינה ואדמות הפקר ביהודה ושומרון יישמרו בידי ישראל לשם הקמת יישובים, לאבטחתם, להרחבתם ולמניעת סגירה וחסומה'. כמו כן הציע המר להחיל את החוק הישראלי על תושבי יהודה ושומרון (בעת ההיא הוא עדיין לא חל עליהם).⁴⁹ אמנם ראש הממשלה בגין הבטיח למפד "ל בעל-פה כי אין לה סיבה לחשוש משיחות אלו (הבטחה דומה סייעה לרוב חברי המפלגה שלא להתנגד להסכם השלום כשנחתם), ואולם דיין הצהיר כי אין הוא מחויב להתבסס על עקרונות המפד "ל במהלך המשא ומתן עם המצרים. בתגובה הצהיר המר כי 'להתפטר יש תמיד זמן. למה צריך להתפטר עכשיו? בוא ונמתין ונראה מה יהיה בעוד חודש'.⁵⁰

מכאן ואילך החלו להיווצר סדקים בחומה הבעורה של הקואליציה: ראשית, פרישת השרים הבכירים משה דיין ועזר ויצמן, כל אחד בתורו ומסיבותיו שלו. ושנית, ההתפוררות המתמשכת של מפלגת ד"ש בעלת 15 המנדטים; אט-אט התפלגה לרסיסי מפלגות – מקצתן נשארו בקואליציה ומקצתן פרשו ממנה. המר וסיעת המפד "ל נשארו נאמנים לממשלה, אך קשריו של המר עם עזר ויצמן נשארו הדוקים גם כשפרש ויצמן מהממשלה. ויצמן התמתן בדעותיו הפוליטיות ופנה למרכז הפוליטי. והאפשרות של חיבור עם המר – מנהיג הצעירים במפד "ל, שעשה גם הוא כברת דרך אידיאולוגית מאז היה איש גוש אמונים עד היותו הגורם המתון בממשלה – אפשרות זו נראתה הגיונית מבחינה אלקטורלית. לימים שקל המר לרוץ עם ויצמן ברשימה משותפת לכנסת, אך המהלך לא הבשיל.⁵¹

48 דב גולדשטיין, 'ראיון השבוע עם זבולון המר מ"מ ראש הממשלה', **מעריב**, 31.8.1979.

49 אברהם תירוש, 'ביקורת על האוטונומיה בהנהלת המפד "ל', **שם**, 19.1.1979.

50 'זבולון המר: להתפטר יש תמיד זמן', **שם**, 22.3.1979.

51 אמנון אברמוביץ, 'המר: לא לעזר', **שם**, 13.4.1984.

את הוואקום בשיחות האוטונומיה מילא מנהיג המפד"ל יוסף בורג. לראשונה מונה איש המפד"ל לעסוק בעניינים מדיניים. בקרב מנהיגי גוש אמונים ניכרה מורת רוח בראותם מנהיג ציוני דתי מממש בפועל מדיניות יוגית בדמות הסכם מדיני בשטחי יהודה ושומרון. עם זאת, דווקא צעירי המפד"ל לא הסתייגו מעצם מינויו של בורג ובכלל מרעיון תכנית האוטונומיה. דני ורמוס, ממנהיגי הצעירים ומזכ"ל המפד"ל בתקופה המדוברת, כתב בזיכרונותיו כי 'המפד"ל צידדה בתכנית האוטונומיה, אך בתנאי שהארץ כולה תהיה פתוחה להתיישבות יהודים'.⁵² בסופו של דבר נקלעו שיחות האוטונומיה למבוי סתום, אבל מדינת ישראל בכל זאת הייתה צריכה לפנות את סיני ואת חבל ימית כמתחייב מההסכמים עם מצרים.

פרשה נוספת שהעיבה על היחסים בין מתיישבי יהודה ושומרון לזבולון המר הייתה פרשת אלון מורה. כשנבחר בגין לראשות הממשלה הוא מיהר להכריז כי 'היו עוד הרבה אלונים מורה', והיישוב אכן הוקם בתקופת כהונתו. ואולם בעקבות עתירה לבג"ץ על הפקעת קרקעות פסקו השופטים בשלהי 1979 כי יש להעתיק את היישוב לנקודה אחרת. ראש הממשלה בגין ביקש בישיבת הממשלה להיענות לפסיקת בג"ץ וזעמם של המתישבים על החלטה זו היה רב. המר הבין כי למרות הקושי מבחינת ההתיישבות, במצב שנוצר לא יהיה אפשר להתעלם מהחלטת השופטים: 'ברור שיהיה קושי בפועל לעקוף ולאגף את הבעיה שנקלענו אליה', אמר לשרים. בהיותו שר מטעם המפד"ל היה המר בין הפטישי לסדן: בין דרישת המתנחלים להשאיר את אלון מורה על כנה לקבלת החלטת בג"ץ. הוא הודה שנוצרה בעיה ש'נצטרך להתייחס אליה עם החתחתים והמכשולים, תוך כדי ליבון הבעיה במבט כפול', כלומר 'מצד אחד עם הרצון לשמור על מערכת המשפט הישראלית', ומצד אחר 'הצורך להתמודד עם בעיית ההתנחלות כפי שהממשלה מבינה אותה'. לכן הציע לממשלה 'להתייחס למכלול הבעיה' ולא לראות בסוגיית אלון מורה מאורע ספציפי שצריך פתרון. המר הבין אפוא שאלון מורה אמנם תצטרך לעקור למקום אחר, אבל יהיה צורך להסדיר את ההתיישבות כולה בהמשך הדרך.⁵³

המר נדרש לסוגיה זו גם בישיבת סיעת המפד"ל שהתכנסה למחרת ואמר כי 'גם הממשלה וגם המפד"ל נמצאים במצב שצריך להכריע'. הוא הבהיר מפורשות לחבריו לסייעה ש'צריך למלא את צו בית המשפט כרוחו וכלשונו' וכי 'תפקידנו לתרום להביא את הכל שלא תהיה מלחמת אחים. זה תפקיד מפד"לי, ערכי מפד"לי'. בדברים אלו הסתייג המר מעמדות שנשמעו בחוגי המתישבים כנגד בית המשפט ושלטון החוק: 'אל תהיו להוטים להגיע לעימות הזה [...] צריך לעשות דברים סבירים – לא לצד התחייה ולא לצד שלום עכשיו'. להמר היו הצעות לפתרון המשבר ברוח דבריו בישיבת הממשלה: חיפוש קרקע חלופית והקמת צוות משפטי שיבחן את ההיבטים המשפטיים של ההתיישבות ביהודה ושומרון.⁵⁴ בסופו של דבר הועתק היישוב למקום שבו הוא שוכן עד היום.

52 דניאל ורמוס, המהפכה הסרוגה: כיצד כבשו צעירי המפד"ל את הנהגת המפלגה, הוצאת המחבר [רעננה] 2016, עמ' 169.

53 פרוטוקול ישיבת הממשלה, 28.10.1979, ארכיון המדינה (להלן: א"מ).

54 פרוטוקול סיעת המפד"ל, 29.10.1979, אצ"ד, סמ"פ/25.

סוגיית ההתנחלויות המשיכה להעסיק את המר – בייחוד על רקע המהלכים המדיניים שהתרחשו. 'נכון שכל העולם נגד ההתנחלויות, אני מדבר על עצמנו', אמר המר. 'בתקופה זו צריכים לתחום את ההגדרה מהי התנחלות ביטחונית ומהי התנחלות ציונית. והטשטוש הזה יש בו נזק [...] צריך להחליט מה העיקר לנושא התנחלות ומה יש לעשות יחד'.⁵⁵ ההבחנה שהציע המר בין התנחלויות בעלות ערך ביטחוני להתנחלויות שאינן כאלה הייתה הבחנה חדשה שבישרה על השינוי האידיאולוגי שחל אצלו. אין פלא שהיחסים בין המר לגוש אמונים הלכו והורעו – הן בגלל פרשת אלון מורה הן על רקע ההסכמים המדיניים עם מצרים.

ממשלת בגין נעשתה ממשלה מקרטעת והצטיירה כממשלה בסוף דרכה. ואולם בגין טרם הרים ידיים. הוא נענה לדרישת המפד"ל וצירף לוועדת השרים לביטחון את השר זבולון המר⁵⁶ (וגם את השר אליעזר שוסטק מהליכוד) וניסה לשדר ש'העסקים כרגיל' גם לאחר המשברים בממשלתו. הצטרפותו של המר לוועדת השרים לביטחון הייתה שלב נוסף בקריירה הפוליטית שלו.

המערך עשה ניסיונות רבים להקדים את הבחירות לכנסת העשירית והמכשול המרכזי שעמד בדרכו היה זבולון המר, שהתנגד נחרצות למהלך. אחת ההשערות הייתה שהמר יתנה את תמיכתו בהקדמת הבחירות בהבטחה למנותו לשר חינוך בממשלת פרס, אם זו תקום. ואולם המר התמיד בהתנגדותו להקדמת הבחירות באותה עת.⁵⁷

כשהבין בגין שהמר הוא החוליה החלשה בממשלתו ביקש לחזק את יחסיו עמו. כשעמדו על הפרק מסקנות ועדת עצינוני בעניין שכר המורים נדרש בגין להכריע בין עמדת המר בעד העלאת שכרם לעמדת שר האוצר הורוביץ, שהתנגד לה נחרצות. אריה נאור, מזכיר הממשלה אז, העיד כי המר היה נחוש ליישם את דו"ח עצינוני וניסח את דבריו בצורה בוטה מאוד, אולטימטיבית ממש, והיה די ברור שקבלת העמדה של יגאל הורוביץ פירושה משבר עם המפד"ל.⁵⁸ לכן בסופו של דבר החליט בגין לקבל את עמדתו של המר והסכים לתת למורים הטבות גדולות ברוח מסקנות ועדת עצינוני. בזכות החלטה זו הוסר האיום של הקדמת הבחירות. בסופו של דבר הצביעה הכנסת על פיזור רק ב־1981, והבחירות נקבעו ל־30 ביוני 1981, כחצי שנה לפני המועד הקבוע בחוק. בבחירות אלו ניצח גוש הימין־דתיים, על אף תחזיות הסקרים, ולליכוד היה הישג מרשים: 48 מנדטים לעומת 47 מנדטים למערך. המפד"ל, לעומת זאת, נחלה באותן בחירות את אחד מכישלונותיה הגדולים ביותר: היא איבדה מחצית מכוחה וקיבלה שישה מנדטים בלבד, לאחר שנים רבות שבהן קיבלה בקביעות בין עשרה ל־12 מנדטים. אחת הסיבות לירידת כוחה של המפד"ל הייתה השבר האידיאולוגי בציונות הדתית; בעקבות שבר זה הוקמה מפלגת התחיה, שהתמודדה על קולות הבוחרים הדתיים־לאומיים וזכתה בשלושה מנדטים על חשבון המפד"ל.

55 שם, 24.3.1980, שם, סמ"פ/25.

56 דניאל בלוק, 'המפד"ל דורשת הגדלת ייצוגה בוועדת השרים לענייני ביטחון', דבר, 9.11.1973.

57 יאיר קוטלר, 'ראשי העבודה חידשו המגעים עם המפד"ל', מעריב, 22.6.1980.

58 מצוטט בספרו של אבי שילון, **בגין: 1913-1992**, עם עובד, תל אביב 2007, עמ' 503. ראו גם: 'המר איים להחזיר את התיק', דבר, 12.3.1980.

אמפתיה לצד ממלכתיות – עמדת המר בנוגע לפינוי ימית

המפד"ל הצליחה לשמור על נכסיה המיניסטריאליים למרות היחלשותה בבחירות לכנסת העשירית, והמר עצמו נשאר במשרד החינוך. ואולם ממשלת בגין השנייה טמנה בחובה תמורות מרחיקות לכת שהשפיעו על המפד"ל בכלל ועל המר בפרט. המשימה הראשונה שעמדה על הפרק הייתה השלמת פינוי סיני וחבל ימית. המפד"ל עמדה על דעתה כי למרות התנגדות גוש אמונים יש לציית להוראות הצבא ולסייע בפינוי, כמתחייב מהסכם השלום.⁵⁹ המר טען כי הוא 'פצוע מבפנים' למראה פינוי היישובים, אך יש לבחון את המציאות בפיכחון ובממלכתיות. 'האמנתי שאפשר למזג גישה ריאלית ומציאותית, עם אהבת הארץ, שנראה לאחרים כמיתוס', הבהיר המר. ועוד הוסיף ואמר, 'החיים אינם כן או לא [...] הציבור מצפה לעמדות נחרצות ולניסוחים חדים; כאשר הוא דוחה מורכבות של מצבים והגדרות, שאינם נפתרים בפשטות'.⁶⁰

באותה תקופה הוקמה התנועה לעצירת הנסיגה מסיני ומפוני ימית הפעילו על המפד"ל מכבש לחצים. בורג ניסה להדוף את הלחץ שהפעילו המתישבים ותהה בציניות: 'כמה מצביעים יש למפד"ל באלון מורה'.⁶¹ ואולם עיקר הלחצים הופעלו על המר, שנתפס כמי שמייצג את רוחו של גוש אמונים. באחד המכתבים ששלחה אליו קבוצת רבנים נכתב: 'אל שר החינוך זבולון המר. נטישתך בשעה זו לא תישכח! בשם השם עמוד בראש המחנה ועצור את פינוי ימית! צעד זה יחזיר את האמון בכך ובתנועה כולה'.⁶² במהלך הפינוי אף פורק גן ילדים סמוך לביתו לאות מחאה.⁶³ ואולם גם ראשי המתיישבים הבינו שהמר אינו מחזיק עוד באידיאלוגיה של גוש אמונים בעצמה שהחזיק בה בעבר; עליזה ויסמן, ממפוני ימית, היטיבה לתאר זאת בספרה: 'המר, בפולמוסים ציבוריים על עתיד יהודה ושומרון, כאשר דאגתו הייתה נתונה לארץ ישראל, היה עולה על הבריקדות. עתה נתערער קשר זה'.⁶⁴ המפד"ל הייתה קרועה בין האינטרס של המתיישבים ובין אחריותה הקולקטיבית לביצוע הנסיגה בהתאם להחלטת הסיעה. סמוך לפינוי ימית הביעה את כאבה: 'המפד"ל חשה בקרע הלב ובכאב הנוער והציבור הכואבים את עקירת היישובים. היא שותפה לכאב ומבינה את הצורך להביע את הכאב. עם זאת היא קוראת לראשי הישיבות התיכוניות וישיבות ההסדר וראשי בני עקיבא להפעיל השפעתם למניעת ריב אחים, אלימות והתנגדות לצד"ל'.⁶⁵

59 ורמוס, המהפכה הסרוגה, עמ' 190.

60 עזריאלי, דור הכיפות הסרוגות, עמ' 68-69.

61 חגי סגל, ימית, סוף: המאבק לעצירת הנסיגה בסיני, ספריית בית אל ומדרשת הדרום, בית אל 1999, עמ' 125.

62 שם, עמ' 286.

63 שם, עמ' 258.

64 עליזה ויסמן, הפינוי: סיפור עקירת היישובים בחבל ימית, ספריית בית אל, בית אל 1990, עמ' 119.

65 החלטת סיעת המפד"ל, 1.3.1982, אצ"ד, סמ"פ/31.T.

רבים בציונות הדתית העדיפו פילוג דווקא. אחד ממנהיגי גוש אמונים, חנן פורת, פרש לתחיה, מפלגתם של יובל נאמן וגאולה כהן (שפרשה אף היא מהליכוד). המר מצא עצמו מוביל מפלגה שסועה שנקרעת בין ערכים שונים ויש בה גוונים שונים. הוא ביקר בימית והביע אמפתיה כלפי המתיישבים, אך היה נחרץ בדעתו כי יש לבצע את הנסיגה. הוא כאב את כאבם של המפונים, אך טען שיש לראות את התמונה כולה ובכלל זה את יהודה ושומרון ולא להיכנע לייאוש. בהקשר זה הבחין אפוא – כמו רבים אחרים – בין סיני ליהודה ושומרון. סיני נתפסה אזור שלא ברור אם הוא חלק מארץ ישראל, ואילו יהודה ושומרון נחשבה לליבת ארץ ישראל ההיסטורית. הוא פרסם מסמך שבו מתכוננת מפורטת לחיים משותפים של יהודים וערבים ביהודה ושומרון וברצועת עזה. במסמך הבהיר כי 'אין בהצעה חרטה או התנצלות על הכרעת הממשלה בסיני ובימית – על אף המצוקה והכאב הגדול', ובהמשך הדברים פירט את תכניתו להסדר עתידי, שעיקרו אינו הפרדה אלא בנייה של חיים משותפים – יהודים וערבים יחדיו:

יהודה, שומרון ועזה נמצאים בתוך ביתנו, והפיתרון צריך להיות כזה המתאים למי שגר בביתו. לכן, בכל פתרון לא יהיו חבלי ארץ אלו ריקים מיהודים. תקוותי שיהודים רבים יגורו בהם בערים הגדולות. לכן לא ייתכן בחבלי ארץ אלה הסדר טכני. אלא צריך למצוא דרך לחיות יחד בהבנה מתוך ידיעה שאנו כאן יחד, בלא גירוש ועקירה של איש.⁶⁶

פרסום המסמך נבע מהצורך להרגיע את הרוחות במפלגה, ובמחנה כולו, ולהסיר מסדר היום את האפשרות לפנות שוב יישובים כמו שעשו בימית. המסמך הבהיר שלציונות הדתית לא יהיה חלק בפנינו כזה.⁶⁷ הרקע לכל זה היה מורת רוח רבה של רבני הציונות הדתית, כמו הרב משה צבי נריה והרב חיים דרוקמן, מפעולות הפוליטיקאים. הם לא ראו נחת מגישת המפלגה, אך בשלב זה העדיפו שלא לשבור את הכלים והמשיכו לתמוך במפלגה. רק שנתיים אחר כך מומש האיום בפילוג והפלג הימני פרש מהמפד"ל לטובת מפלגת מצ"ד.

מאקטיביזם למתינות – השפעת תהליך השלום על עמדותיו המדיניות של המר

בזמן מהפכת הצעירים היה המר הסמן הימני של הציונות הדתית, ואילו בזמן תהליך השלום עם מצרים התמתנו עמדותיו המדיניות והביטחוניות. באמצע שנות השמונים החל המר לבטא בגלוי השקפות יוניות בהשוואה לעמדות המדיניות שנקט בהיותו מנהיג סיעת הצעירים במפלגה ודומה היה שהשלים את המהפך האידיאולוגי. כללית ייצג המר את הזרם המרכזי בציונות הדתית.

66 עזריאלי, דור הכיפות הסרוגות, עמ' 81.

67 סופר עיתון הצפנה בכנסת, 'אומצה הצעת המר לא לעקור יישובים', הצפנה, 4.5.1982.

בשנה שבה נסתם הגולל על ההתיישבות הישראלית בסיני פרצה מלחמת לבנון הראשונה, והמר נמנה עם מי שהתנגדו להרחיבה מעבר למתוכנן. המחלוקת בממשלה התחילו כבר בימיה הראשונים. שר הביטחון אריאל שרון הנהיג קו תקיף, אבל מספר רב של שרי ממשלה סברו שיש צורך למתן את הפעילות הצבאית, בייחוד על רקע האבדות הקשות שספג צה"ל. כשהתברר שההתקדמות בשטח לבנון מהירה מכפי שתוכנן בתחילה וצה"ל כבר עבר את 40 הקילומטרים המוסכמים היה זבולון המר אחד השרים הבולטים שקבל על כך סביב שולחן הממשלה.⁶⁸

אחת המחלוקות נגעה לשאלה אם להיכנס לבירות. שרון היה כאמור בעד, וראש הממשלה בגין תמך בו בשלב זה. ואולם שרים רבים התנגדו להחלטה להיכנס וניסו להפילה בממשלה. הבולטים שבהם היו דוד לוי ומרדכי ציפורי מהליכוד, ואליהם הצטרפו בורג והמר. על פי אחת הגרסאות הופעל עליהם לחץ של ישיבות ההסדר, שתלמידיהן ספגו אבדות במלחמה, שלא להרחיב את הקרבות.⁶⁹ תשעה שרים הצביעו בממשלה בעד הכניסה לבירות, ושמונה שרים, בהם בורג והמר, הצביעו נגדה. בגין העדיף שלא לקבל החלטה על חודו של קול והעביר את ההכרעה לוועדת השרים לביטחון.

המר התגלה אפוא כסמן המתון בממשלה, ולמרות דעתו של שר הביטחון אריאל שרון נקט גישה מרסנת. עוד מקרה שמדגים גישה זו הוא המחלוקת בין ראש הממשלה בגין לשר הביטחון שרון בנוגע לשאלה אם להפעיל את חיל האוויר בבירות. בגין היה נגד ושרון בעד. המר, שהיה בדעה אחת עם בגין, ביקש לוודא כי ההוראה להימנע מהשימוש בחיל האוויר תצוין במפורש בפרוטוקול למרות התנגדות שרון. ובגין אכן התעקש על כך.⁷⁰ הגישה הפרגמטית של המר ניכרת גם בדבריו כחודש לאחר תחילת המבצע, בנאום שנשא במליאת הכנסת וייחד לסקירת פעילות משרדו, משרד החינוך. הוא לא יכול היה להתעלם מהאירועים הביטחוניים ועל כן בתחילת דבריו קשר בין המבצע בלבנון למערכת החינוך בארץ. המר דן במושג גבורה ואמר שאפשר לפרשו גם כגבורה פיזית במלחמה מול אויבים וגם כגבורה פנימית הנוגעת לאופיו של האדם. מדבריו עולה שעל פי תפיסת עולמו יש לשאוף לאיזון בין שני סוגי הגבורה:

אנחנו חייבים לנטוש את ניגוד הסרק המבלבל בין יונים לבין נצים לבין פייסנים, המוחלים כאילו על נפשם ועל נפש עמם מצד אחד, לבין מחרחרי מלחמה רצחניים כביכול מצד אחר. הניגוד הוא אחר, הוא פנימי, הוא חייב לחצות כל לב בתוכנו: הניגוד בין החלטיות מלחמתית חיונית וקשוחה לבין התפשרות מדינית חיונית ונבונה. אם רואים אנחנו קשיים עצומים בתוכנו בעת הזאת ומבוכה בלבבות בין שני הקטבים

68 אהוד יערי וזאב שיף, מלחמת שולל, שוקן, ירושלים 1984, עמ' 226.

69 עזריאלי, דור הכיפות הסרוגות, עמ' 88.

70 על עמדות המר במלחמת שלום הגליל ראו: שילון, בגין, עמ' 389; שיף ויערי, מלחמת שולל, עמ' 241; נאור, בגין בשלטון: עדות אישית, ידיעות אחרונות, תל אביב 1993, עמ' 310; מרדכי צפורי, בקו ישר, ידיעות אחרונות, תל אביב 1997, עמ' 311, 318.

הללו – מותווה בזה ביתר שאת אחד היעדים המרכזיים של מערכת החינוך: ללמד בחריפות ובניגוד, אך גם יחד ובשילוב, את שני המובנים של המושג גבורה ולאזנם.⁷¹

כשפורסמו מסקנות ועדת פֶּהַן על הטבח בסברה ושתילה – מסקנות שדרשו בין השאר את הדחתו של אריאל שרון ממשרד הביטחון – המר הוא שדרש, להבדיל מרוב שרי הליכוד, לממש את ההמלצות ולא להמשיך להגן על שרון.⁷² כמה מחברי סיעתו במפד"ל התנגדו לדעתו.⁷³ עוד קודם לכן נדרש המר לטענות כי תמיכתו בהקמת ועדת כהן מלמדת על שינוי בתפיסת עולמו האידיאולוגית וטען שתמיכה בבדיקת אירועים בעלי משמעות הומניטרית ומוסרית אינה מלמדת בהכרח על עמדות שמאל:

קיים נוהג מוזר במדינה שעלינו לתת עליו את הדת ולתרום חינוכית לשנותו. לפיו, אנשים מקבלים חותם מסוים ומצפים מהם לפעול לפי אותו חותם בכל התחומים. למשל: אם אני בעד ארץ ישראל השלימה [...] הרי שאני צריך להיות גם נגד הקמת ועדת חקירה בעניין הטבח במחנות הפליטים, ואני צריך לתמוך בהחלטה להיכנס לביירות [...] כאילו שקיימת אבחנה ש'מחנה השמאל' הוא הדואג לנושאים האנושיים, והדתיים שייכים ל'מחנה הימין', שכביכול דואג ואחראי רק לנושאים הלאומיים.⁷⁴

את עמדתו המורכבת פרש המר בכמה ראיונות בתקשורת, ובראשם בתכנית הטלוויזיה מוקד. בריאיון זה ניסה ללכת 'בין הטיפות'. מצד אחד חזר על עמדתו נגד החזרת שטחים ופינוי התנחלויות, אך מצד אחר טען שצריך לשקול היטב את ערך השלום ולמצות אפשרויות להסדר מדיני, למשל בתכנית האוטונומיה. 'דווקא בצל המלחמה צריך לשקול היטב את ערך השלום', ציין המר. 'קדושת הארץ אינה היסוד הבלעדי בהשקפת עולמי. יש גם קדושת האנשים החיים על הארץ', חזר והבהיר. לשאלת המראיינים אם הפך ליונה השיב המר בשלילה, אך כינה את התהליך שעובר על המפד"ל 'משבר הסתגלות'.⁷⁵

למרבה הפלא דווקא בתנועת ההתיישבות קיבלו את עמדת המר בהבנה, ובמכתב שכתבה לו מועצת יש"ע נכתב: 'ישר כוח על דבריך ב"מוקד". אנו מעריכים עד מאד שהבאת לידי ביטוי כי את המנגינה הזאת, של ההתיישבות, אי אפשר להפסיק, וכי אתה לא תסכים להציג סימן שאלה בנושא של יישוב הארץ'.⁷⁶

המר הצליח להיות הפטרון של המתנחלים, וגם להציג עמדות מתונות מעמדות הימין הרדיקלי. ואולם דרכו בעניין זה לא הייתה קלה. בסדרת ראיונות נוספת נאלץ להדוף את

71 דברי הכנסת, כט, 12.7.1982, עמ' 3136.

72 פרוטוקול ישיבת הממשלה, 8.2.1983, א"מ.

73 פרוטוקול ישיבת סיעת המפד"ל, 10.2.1983, אצ"ד, סמ"פ/31.

74 שאל שייף, 'המפד"ל חייבת לבחור ב"בשביל הזהב" ולפעול עם הפנים לכלל ישראל', הצפנה: המוסף, 8.3.1983.

75 עזריאלי, דור הכיפות הסרוגות, עמ' 92.

76 שם, עמ' 93.

הטענות בדבר התמתנותו והוא חזר והדגיש כי 'בכל תוכנית מדינית אעמוד על כך שתובטח זכותם המלאה של יהודים להתנחל בכל חלקי ארץ ישראל [...] אתגד בתוקף לכל הצעה שכוונתה לשלול זכות זו מיהודים, או עקירת יישובים [...]'.⁷⁷ ואולם כמה יישובים ביהודה ושומרון ביקרו קשות את המר ואף ביטלו את הזמנתו אליהם. בתגובה הדגיש המר כי למרות זעמם הוא ימשיך 'ללוותם מתוך דאגה לקיומם'.⁷⁷

כשנה לאחר פינוי ימית, ולאחר מלחמת שלום הגליל, פעל המר להקמת עיר דתית לאומית בשומרון. הועלו אפילו כמה הצעות לשמות: עיר הכיפות הסרוגות או עיר הרב קוק.⁷⁸ באופן זה ניסה המר לחזור לימים שבהם היה מזוהה עם ההתיישבות ולשנות את דימויו כמי שתמך בפינוי ימית וכמי שהיה ממובילי הקו המתון במלחמת שלום הגליל. ואולם ההצעה לא הבשילה. עם זאת, הוקמו יישובים רבים אחרים שהמפד"ל הביעה תמיכה בהקמתם אך לא הייתה מעורבת בה ישירות. בהקשר זה הוסיף המר והבהיר כי בכל הסדר עתידי הנוגע לתכנית האוטונומיה לא ייעקרו יישובים: 'אין לי ספק שבכל הסדר שיהיה – לא בקעת הירדן ולא היישובים ביהודה ושומרון יהיו בדגם ההסכם עם מצרים. שום יישוב לא ייעקר, ושום יישוב לא יהיה תחת ריבונות זרה. ההסדר שצריך לעשות לאחר תקופת האוטונומיה לא יהיה בזה שצריך ליצור איזו שהיא דאגה בלב התושבים. יהודים יישבו גם אז בבקעת הירדן וביהודה ושומרון'.⁷⁹

למרות משב הרוח הימני העולה מדברים אלו אי־אפשר להתעלם מהעובדה שהמר המשיך לתמוך בתכנית האוטונומיה – גם אם הסתייג מהיבטים מסוימים בה. תפיסת העולם המתונה של המר באה לידי ביטוי כשהצהיר ש'המפד"ל אינה סניף של הליכוד';⁸⁰ וכשנשאל המר באיזו ממשלה תתמוך המפד"ל אחרי הבחירות הבאות הייתה תשובתו: 'המפד"ל לא צריכה להודיע מראש. מי שיתאים יותר לתכניות של המפד"ל – איתם נלך'. אף שהמפד"ל הייתה אז שותפה בממשלת בגין, המר לא ראה בה מפלגת לוויין של הליכוד אלא מפלגה שהיא לשון מאזניים. בריאיון לשאול שיף ייחס חשיבות לעצם קיומה של מפלגה דתית לאומית חזקה, שכן 'אין לה תחליף אצל מישהו אחר'. עם זאת, הוסיף, 'אל לה להצדיק את קיומה רק בשותפותה עם צד מסוים [...] עלינו לבנות מפלגה שאיננה בנויה על קצה, אלא על שבייל הזהב, על מיזוג לבבות, על קירוב לבבות'.⁸¹ בריאיון אחר ייחס למפד"ל במפורש תפקיד של מפלגת לשון מאזניים קלאסית, שאינה קשורה בהכרח למחנה כזה או אחר:

העם מחולק לשני חלקים כמעט שווים בגודלם, ותפקיד המפד"ל בהיותה בממשלה הוא לחוש ולהרגיש מה קורה במחנה השני. שהרי גם במחנה השני ישנם יסודות

77 שם, עמ' 94.

78 אבי בטלהיים, 'מפד"ל תקים עיר בשומרון', מעריב, 6.10.1982.

79 שעה סגל, 'השר המר: שום יישוב עברי לא ייעקר ביהודה ושומרון', שם, 28.1.1983, עמ' 4.

80 '14 חברי כנסת מערערים את יציבות הקואליציה', שם, 14.10.1982.

81 שיף, 'המפד"ל חייבת לבחור ב"בשבייל הזהב"'.⁸¹

חלוציים ופטריוטים ממדרגה ראשונה. המפד"ל לא תפסול שום מפלגה ציונית על הסף. אין זה אומר שיש לי תוכניות ללכת עם המערך, ואין זה אומר שהמערך לא צריך לשנות הרבה מאוד – אך איננו פוסלים אף מפלגה. ובטח איננו אומרים שבצד אחד נמצא כל הטוב ובצד האחר – כל הרע.⁸²

העמדה המורכבת של המר – מצד אחד הוא תמך בשמירה על יהודה ושומרון ומצד אחר בתהליך השלום – יצרה לו דימוי של מתלבט. המר טען שמאפיין ה'התלבטות' שהדביקו לו 'אינו מדויק ואינו נכון'. לדבריו, על הציונות הדתית להתנתק מתוויות כגון 'מי שאינו רוצה את ארץ ישראל – שונא את השלום, ומי שעסוק בבניין הארץ – הבעיות האחרות אינן חשובות לו'.⁸³ במהלך מערכת הבחירות, ביום העצמאות 1984, אירע אירוע מכונן בחייו הפוליטיים של המר. אירוע זה נבע מביורר אידיאולוגי מעמיק שעשה המר בעקבות הסכם השלום עם מצרים. בטקס חלוקת פרסי ישראל החליט המר לנאום נאום מכונן ושקד עליו עם יועצו הפרופסור דוד הרטמן, שהיה ידוע כבעל עמדות מודרניות וליברליות. הרטמן שימש יועצו של המר ולימים התבררה תרומתו לתכניו של הנאום. בנאום ביקש המר לצאת נגד תפיסות לאומיות אידיאולוגיות שהתפתחו בציונות הדתית מאז מלחמת ששת הימים והיו ספינת הדגל של מהפכת הצעירים במפלגה ושל תנועת גוש אמונים, שקמה עשור קודם לכן. המר כיוון גם לפרשת המחותרת היהודית, שנתפסה כביטוי לתופעת ההקצנה בציונות הדתית. בנאום ביקר המר את המגמות הללו:

הפיכת המדינה לערך מוחלט הינה עבודה זרה. והיא עלולה להופיע בכל מקום בתוכנו, בין בלאומנות חילונית ובין בלאומנות על רקע דתי [...] המסורת היהודית האמיתית [...] אין לה חלק ונחלה בספחים האליליים של לאומנות קנאית שכזאת, שיש לגנותה בחריפות. השחרור הפוליטי הלאומי כשלעצמו אינה מטרה; הוא מקבל את ערכו מעשרת הדברות, מ'אנוכי השם' ומ'לא תרצח'. והמסורת היהודית הקובעת 'חביבין ישראל', קובעת לצד זה את העיקרון 'חביב האדם', כל אדם שנברא בצלם אלוקים'. המסורת היהודית היא היכולה לעמוד לנו נגד 'אלילות' כזאת, כי היא מלמדת אותנו שמשמעות קיומנו מצויה במישור של ערכים רוחניים, העומדים מעל ללאום ולמדינה. כל עוד המרד נגד התרבות היהודית הוא הכוח המניע בציונות – חשופים אנו ללאומנות מופרזת.⁸⁴

נאום זה יצא נגד מגמות הקצנה בציונות הדתית בפרט, ובחברה הישראלית בכלל, ושיקף את התמורה בהשקפתו האידיאולוגית של המר. אפשר לראות בנאום זה סיכום סימלי של השינוי באידיאולוגיה של זבולון המר בעקבות הסכם השלום.

82 ריאיון עם שר החינוך זבולון המר, מעריב, 7.1.1983.

83 שם.

84 עזריאלי, דור הכיפות הסרוגות, עמ' 148-149. וראו גם: עקיבא אלדר ועדית ורטל, אדוני הארץ: המתנחלים ומדינת ישראל, 1967-2004, כנרת, זמורה ביתן, אור יהודה 2005, עמ' 304.

בפרספקטיבה היסטורית אין ספק שזבולון המר שינה את עמדותיו המדיניות. בתקופת מהפכת הצעירים הוא נקט קו אידיאולוגי ימני ברור, ששלל כל ויתור טריטוריאלי, ודווקא בממשלת בגין היה הסמן המתון; הוא הוסיף לתמוך בעקרון ארץ ישראל השלמה ובבניית התנחלויות ביהודה ושומרון, אך לצד זאת תמך בהסכם השלום עם מצרים, למרות הסתייגותו מתכנית האוטונומיה שהוצעה בהסכם זה.

סיכום

דווקא בתקופת ממשלות הליכוד בראשות בגין ניכרה מתינות בדרכה הפוליטית של המפד"ל בכלל⁸⁵ ושל זבולון המר בפרט. זה פרדוקס מפתיע, שכן היה אפשר לצפות שדווקא בעקבות המהפך הפוליטי תמצב את עצמה המפד"ל, מבחינת תפיסתה, עמוק בגוש הימין. והרי מאז מהפכת הצעירים מנשבת במפד"ל רוח לאומית שיונקת מרעיון ארץ ישראל השלמה. ההסבר המרכזי טמון במטרות שהציבו לעצמם צעירי המפד"ל. עוד לפני מלחמת ששת הימים שאפו הצעירים האלו שהציונות הדתית תהיה שותפה פעילה בהנהגת המדינה ולא תדאג רק לאינטרסים של הציבור הדתי. יהודה בן-מאיר, מראשי הצעירים, מעיד כי 'חוגי הצעירים שאפו, ככל גוף חי ותוסס, להשיג את הבכורה במפד"ל, וזאת כמנוף לקידום אישי אבל גם כדי שיוכלו להנהיג את המפד"ל בדרך שונה מזו של ההנהגה הוותיקה. היה פה היבט ברור של מאבק דורות, אליו התלווה מרכיב אידיאולוגי רעיוני ברור'.⁸⁶

המהפך הפוליטי סיפק למפד"ל מסגרת לכך: זבולון המר מונה לשר חינוך ואף שהיה דתי ציפו שיפעל למען כלל האוכלוסייה. נוסף על כך, המפד"ל הייתה ציר בולט בממשלה החדשה ולא רק גרורה של מפא"י. במציאות זו היה אפשר לממש את החזון המקורי של הצעירים: לכבוש את לבו של המרכז ולפעול בדרך ממלכתית. דווקא לאחר המהפך הפוליטי התברר שחזון ארץ ישראל השלמה, שנדמה היה כי הגשמתו הייתה תכלית מהפכת הצעירים, אינו בהכרח חזון שיש לממש בפועל. כך מצא את עצמו זבולון המר הסמן הממלכתי המתון של ממשלות הליכוד וכך יכול היה לממש את חזון הציונות הדתית כפי שהוא תפס אותה: שביל הזהב שבין עמדות מוקצנות מבחינה אידיאולוגית. בהקשר הזה שינוי העמדות של המר לא הצטמצם רק לנושא המדיני, אלא בא לידי ביטוי גם בנושאים חברתיים אחרים, כגון פעילותו הממלכתית כשר החינוך.

לסיום מתבקשת השוואה קצרה בין עמדת המר בנוגע לתהליך השלום עם מצרים לעמדתו בנוגע להסכמי אוסלו ב-1993. בראייה היסטורית נמצא כי אותו מהפך שמיתן את המר בשנת 1977 יצר את התשתית להיותו ימני יותר לאחר מהפך 1992, כשהמפד"ל

85 על ההשלכות של המהפך הפוליטי על דרכה של המפד"ל ראו: Aharon Kampinsky, 'The Impact of Political Upheaval on a Party's Ideational Position: The Mafdal and the 1977 Upheaval', *Israel Affairs*, 24, 6 (2018), pp. 958-975.

86 יהודה בן מאיר, 'דורש טוב לעמו', בתוך: כהן (עורך), *הציונות הדתית*, עמ' 16.

יחסו החצוי של השר זבולון המר לתהליך השלום עם מצרים

הייתה אופוזיציה לממשלת העבודה בראשות רבין. כשהתבררו ההשלכות של הסכמי אוסלו, שנחתמו בתקופת ממשלת העבודה בראשות רבין בשנת 1993 – כלומר הפיגועים המתמשכים ואי-השגת השקט הביטחוני המיוחל – טען המר כי הסכם זה מרחיק את השלום דווקא:

עצם הנכונות שלנו לנהל משא ומתן עם מערכת שמשתמשת בטרור, אם ישירות ואם באמצעות 'פורשיה', או שותפיה, מסכל לזמן ארוך סיכוי היסטורי להשיג אי-פעם שלום של ממש. כאשר נותנים הישגים לאש"ף, והם במקום להיות מרוצים בהם ממשיכים בטרור, כאשר קווי אש"ף הם קווי 1947 וקווי 'חמאס' הם הים, זה טירוף דעת גמור של הממשלה.⁸⁷

בתקופת ממשלת רבין והסכמי אוסלו נראה היה שהמר חוזר ומאמץ עמדות נציות וסביר להניח שההסכמים שחתמה עליהם ממשלת רבין היו מבחינתו חצייה של קו אדום. במילים אחרות: דומה כי גם עמדות יוניות של מנהיג ציוני-דתי צפויות להיקלע למבוי סתום כשמסתמן שהמציאות המדינית והפוליטית מרחיקה לכת מבחינת הוויתורים האידיאולוגיים המורכבים. אפשר אפוא לסכם ולומר שהמר נמנה עם התומכים בויתורים טריטוריאליים למען השגת הסכם שלום, אך ויתורים אלו היו בעיניו דרמטיים ובוודאי לא קלים. ולכן כשהבין המר שהעיקרון שטחים תמורת שלום אינו מוכיח את עצמו חזר לייצג את הימין הישראלי הקלאסי ולהביע עמדות אידיאולוגיות ברוח זו.

87 דברי הכנסת, כד, 18.4.1994, עמ' 6255.

